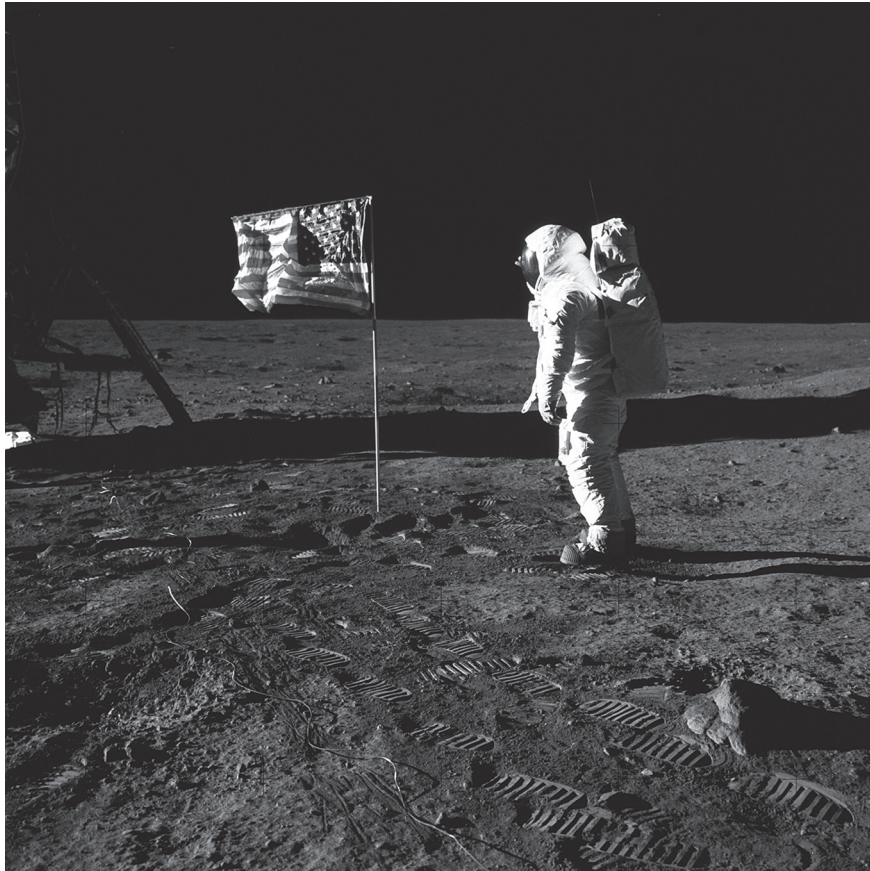

IK, CYBORG

Net zoals veel gezinnen over de hele wereld, kochten mijn ouders in 1969 een televisie om de eerste maanlanding te kunnen zien. Al was ik enigszins teleurgesteld dat de maan zo kaal en leeg was, wel was ik gefascineerd door die lichte zwevende sprongetjes waarmee de mannen in hun zware ruimtepakken over het maanoppervlak bewogen. Als jonge adolescent groeide ik op in de 'space age', de tijd van angst voor een atoomoorlog en van opwinding over het moderne leven dat zich in rap tempo ontrolde. Misschien dateert mijn interesse voor de rol van technologie in onze cultuur uit die periode.

De ontwikkelingen in technologie gaan snel. Razendsnel. Mijn Friese grootmoeder (1891-1985) liep als kind nog dagelijks (en dat was toen zes dagen in de week) de vijf kilometer naar school. Als verpleegster reed ze rond op een fiets met een wiel zonder rubberen banden. Aan het eind van haar leven reisde ze met het vliegtuig naar de andere kant van de wereld om haar geëmigreerde kinderen te bezoeken. Ze deed een groot deel van haar leven de was met de hand voor haar grote gezin van twaalf kinderen. Mijn moeder (1927-) zag in de jaren zestig het ene apparaat na het andere haar huis binnenkomen: de wasmachine, stofzuiger, centrifuge, koelkast, televisie, afwasmachine, magnetron, fax, computer. Nu skypeet zij wekelijks met haar broers in Nieuw-Zeeland. Mijn kleine neefjes en nichtjes kunnen al met de computer omgaan voordat ze kunnen lezen en schrijven, hebben op jonge leeftijd een eigen Facebookpagina en dragen een spelcomputer op zak.

Figuur 1.1 | Een foto van de maanlanding van NASA. Met een mooie belichting.
En wat wappert de Amerikaanse vlag mooi. Maar waait de wind eigenlijk wel op de maan?

Wij zien nieuwe technologieën komen en gaan. De stoomtrein is nu een bron van nostalgie, net als de jukebox. Sommige apparaten is zelfs maar een kort leven beschoren. De fax heb ik zonder enige moeite naar de recycling gebracht, maar mijn collectie van meer dan duizend films op videoband heb ik met heel wat meer pijn in mijn hart in de vuilnisbak gekieperd. Aanvankelijk was ik nog begonnen om de films te digitaliseren, maar al snel verscheen de ene na de andere oude, experimentele of zeldzame film op dvd. Nu bouw ik dan maar een dvd-collectie op in de hoop dat deze technologie langer meegaat dan de video, zelfs nu we inmiddels al weer op *blue-ray* zijn overgegaan. Ondertussen lachen mijn studenten me uit omdat ik dvd's koop en niets opzoek op YouTube of download van internet.

Technologie wordt ook steeds kleiner en slimmer. Moest ik eind jaren negentig nog html-taal leren om een simpele website te bouwen, tegenwoordig wijzen programma's zich vanzelf en hoef je nergens meer op een cursus om te leren bloggen of een Facebookprofiel op te zetten. De 'draagbare' computer was vijftien jaar geleden nog zo zwaar en groot dat je die nauwelijks kon tillen. En de ongemakkelijke data-helm en data-handschoenen om een virtuele werkelijkheid binnen te treden liggen nog vers in het geheugen. Met microchip en nanotechnologie wordt de technologie draagbaar en mobiel. We dragen technologie op zak. Ze komt met implantaten zelfs het lichaam in. Dat maakt technologie alomtegenwoordig in ons leven. We staan altijd en overal met onze apparaten in verbinding, en daarmee met elkaar en met netwerken over de hele wereld. Technologie maakt ons sterker, sneller en slimmer. Wat betekent die technologie dan voor ons zelfbeeld, de relatie met ons lichaam, met andere mensen, met onze omgeving?

BEN IK EEN CYBORG?

In dit boek onderzoek ik beelden en fantasieën over technologie in sciencefiction en in populaire cultuur. Ik ben niet zozeer geïnteresseerd in technologie in het algemeen, maar vooral in de directe relatie die wij met onze geest en met ons lichaam aangaan met technologie. Daarbij kijk ik als cultuurwetenschapper specifiek naar de rol en de verbeelding van technologie in de populaire cultuur, vooral in sciencefictionfilm. Niemand kan in de toekomst kijken. Maar we zouden het wel graag willen, en daarom bestaat sciencefiction. Je zou kunnen zeggen dat de ontwikkelingen in technologie en wetenschap zo snel gaan dat sciencefiction het nauwelijks kan bijbenen. Het toekomstvisioen dat sciencefiction ons voorschotelt is zelden accuraat. Niets zo lachwekkend als oude sciencefiction uit voorbije decennia. Sciencefiction gaat dan ook meer over de tijd waarin het gemaakt is dan over de toekomst. Daarom zegt fictie veel over onze huidige angst en hoop over technologie; het verhaalt over onze nachtmerries en over onze dromen en verlangens.

De droom die in dit boek centraal staat is die van de maakbare mens in de figuur van de *cyborg*, een *cybernetisch organisme*. De cyborg zie ik als boegbeeld voor de mens-machine. Door de rol van technologie in de populaire cultuur specifiek te benaderen vanuit de figuur van de cyborg, hoop ik dromen, verlangens, angsten en ambivalenties op het spoor te komen. Vereenzelvigen sommigen van ons zich al zo met de cyborg, dat we kunnen zeggen: 'ik, cyborg'? Waar Isaac Asimov in 1950 de fictionele robot vermenselijkte in zijn sciencefiction verhalen *I, Robot*, schrijft de wetenschapper Kevin Warwick in 2002 in *I, Cyborg* over zijn pogingen om

zelf een cyborg te worden. Is de sciencefiction al haast ongemerkt overgegaan van fictie naar feit? Ben ik, bent u, een cyborg?

Het antwoord op die vraag hangt af van de definitie van de cyborg. Ja, u en ik zijn cyborgs als we iemand met lenzen, een gereguleerd gebit, een plastic knie of heup of een pacemaker, tot een cyborg rekenen. Of een kind dat met IVF ter wereld komt. Ook zijn we mens-machines door ons lichaam te disciplineren met diëten, fitness en cosmetische chirurgie. Of wanneer we ons innig verbonden voelen met onze iPhone en iPad. In al die gevallen is de cyborg heel dichtbij. In deze opvatting zijn we als mensen onlosmakelijk met technologie verbonden. Maar, nee, we zijn geen cyborg in de zin dat we als een soort robot volledig door technologie beheerst worden, waarbij we onze menselijkheid op moeten geven. We zijn geen geharnaste terminators. We zijn immers *mensen*. En de mens kenmerkt zich door complexe gedachten en gevoelens, is voorzien van een ingebakken besef van goed en kwaad, en kent een hoog ontwikkeld sociaal leven. Die aspecten van menselijkheid kunnen op geen enkele manier door technologie geëvenaard worden. In *Ik, cyborg* benader ik de figuur van de cyborg positief. Het heeft weinig zin om bang te zijn voor technologie, want die is simpelweg niet meer tegen te houden. Dat betekent uiteraard niet dat ontwikkelingen in wetenschap en technologie kritiekloos omarmd moeten worden. Wel houdt een positieve houding in dat ik het beeld van de cyborg in populaire cultuur serieus neem als een teken dat technologie werkelijk in alle aspecten van het dagelijkse leven doordringt.

Sinds de Nederlandse vertaling van Donna Haraway's bekende *Een cyborg manifest* in 1994 is er in Nederland weinig over de cyborg geschreven, terwijl beelden van de cyborg in de populaire cultuur explosief toenemen. Neem bijvoorbeeld de parfumreclame van Thierry Mugler: een futuristische man snelt naar voren op katachtige poten, vermoedelijk een soort medische prothese. Het beeld straalt kracht en snelheid uit. Maar niet alleen mannen zijn cyborgs. De RABO-bank voerde aan het begin van het millennium een reclame voor pensioen met een zwangere cyborg. Een verrassend beeld, want we associëren mens-machines niet met de ronde, volle en zachte vormen van vrouwelijkheid.

HOOFDSTUK 1

Figuur 1.2 en 1.3 | Een heel snelle cyborg-man in een parfumreclame van Thierry Mugler en een zwangere cyborg die het belang van een goed geregeld pensioen voor de RABO-bank onderstreept.

Zoals deze voorbeelden laten zien, bespreek ik vooral de hedendaagse cyborg, dat wil zeggen de kunstmatige mens vanaf de jaren tachtig. *Ik, cyborg* is nadrukkelijk geen algemeen boek over sciencefictionfilms, maar over de figuur van de cyborg als mens-machine; zo ga ik bijvoorbeeld niet in op recente thema's in sci-fi films zoals klonen en genetica. De stelling van dit boek is dat de cyborg van een onrustbarend angstbeeld een wenselijk ideaalbeeld is geworden. De figuur van de cyborg sluit aan bij het verlangen naar de maakbare mens; een mens die te manipuleren, veranderen en verbeteren is. Op dat verlangen springen films, reclames, videoclipsgretig in. Van snelle man tot zwangere vrouw: de cyborg is 'aaibaar' geworden. De cyborg is een van de antwoorden van de populaire cultuur op de 'roep' van wetenschap en technologie. Het is een figuratie waarin onderzocht wordt wat het betekent om een mens te zijn in een tijd waarin wetenschap en technologie de menselijke soort kunnen helen of verbeteren of juist kwaad kunnen doen of vernietigen.

Dit boek geeft een cultuurkritische analyse van dit hedendaagse en populaire fenomeen door verschillende, en vaak onverwachte, aspecten van de fictionele cyborg te belichten, zoals de ambivalente relatie tot het menselijk lichaam en identiteit; de verschuivende grens tussen mannelijke en vrouwelijke cyborgs; de verhouding tussen het superieure geheugen van de cyborg en het falende geheugen van de mens; de opkomst van technomode; en de invloed van de cyborg op het heersende schoonheidsideaal. *Ik, cyborg* stelt zich op het standpunt dat mensen zich van een 'natuurlijk' zelfbeeld afwenden, omdat ze geen naakte aap willen zijn, noch ziek, zwak of oud willen worden. Veel liever associëren en identificeren mensen zich met de cyborg als onfeilbare en maakbare mens-machine. Ik richt me nadrukkelijk op populaire cultuur (fictie), eerder dan op de wetenschap (feit), maar laat wel zien dat feit en fictie in onze getechnologiseerde cultuur moeilijk van elkaar te scheiden zijn. *Ik, cyborg* bevraagt de archetypische fantasie van de kunstmatige mens in de eenentwintigste eeuw:

welke scenario's over de cyborg komen we in de beeldcultuur tegen en wat zegt dat over onze angsten, fantasieën en verlangens? Daarbij rekt het begrip van de cyborg gaandeweg het boek op: van de kunstmatige mens-machine in sciencefictionfilm, gaan we over naar de minder streng gedefinieerde cyborg zoals we die tegenkomen in mode en populaire cultuur. Mijn aanname is dat wij haast ongemerkt kenmerken van de cyborg overnemen in ons dagelijks leven en in de manier waarop wij ons aankleden en vormgeven.

In de eerste hoofdstukken van het boek buig ik me over de fictionele cyborg in sciencefictionfilms. Hier onderzoek ik de verbeelding van het lichaam van de cyborg, de identiteit, het geheugen en de relatie tot de virtuele werkelijkheid van tijd en ruimte in cyberspace. In de laatste hoofdstukken verken ik manieren waarop we in het dagelijkse leven de cyborg tot een zelfbeeld maken. Ook daar blijf ik op het terrein van de populaire cultuur: ik onderzoek hoe het beeld van de cyborg mode en reclame beïnvloedt, van de elektronische vezels van de technomode tot het haarloze lichaam in het huidige schoonheidsideaal.

In het volgende hoofdstuk, 'Van androïde tot avatar' geef ik een schets van cyborgs in populaire cultuur. Eerst bespreek ik kort de voorlopers van de cyborg in de mythische verhalen van de sciencefiction, zoals het monster van Frankenstein, of de androïde, replicant, bionische mens, superman, robot, cyborg en avatar. Daarna ga ik uitgebreid in op de figuur van de cyborg in feit en fictie; in wetenschap en populaire cultuur. In het derde hoofdstuk, 'Keuzestress: de flexibele identiteit van de cyborg', plaats ik de cyborg eerst in de maatschappelijke context van de postmoderniteit en dan binnen de digitalisering van de film. Dit hoofdstuk vormt het theoretische kader voor het analyseren en duiden van cyborgs in populaire cultuur. Hier ga ik in op het begrip van een 'postmenselijke' samenleving die gekenmerkt wordt door wetenschap en technologie.

In het vierde hoofdstuk, 'Sci-fi cyborgs: kwetsbare mannen en viriele vrouwen', verken ik de mens-machine in de figuur van de computer-gegenereerde cyborg in sciencefictionfilms, een genre dat zowel positieve, utopische als negatieve, dystopische aspecten omvat. Ik traceer de ontwikkeling van de cyborg in sci-fi films van de laatste decennia: van de 'hardware' naar de 'software' en 'wetware' cyborg in klassiekers zoals *Blade Runner*, *Terminator* en *RoboCop* via *Alien Resurrection*, *The Matrix* en *Artificial Intelligence*, tot *Avatar* en *Inception*. Daarbij verken ik ook hoe de cyborg zich verhoudt tot mannelijkheid en vrouwelijkheid en beide soms flink op de kop zet.

Met de figuur van de cyborg verandert niet alleen de relatie tot het lichaam, maar ook de verhouding tot ruimte en tijd. Het vijfde hoofdstuk, 'Tunnelvisie: de virtuele ruimte van cyberspace', exploreert cyberpunkfilms van de jaren tachtig en negentig, die stelselmatig een afkeer van het menselijk lichaam laten zien ten gunste van het virtuele lichaam van

de cyborg. In cyberpunkfilms is sprake van een diep verlangen naar lichaamloosheid in cyberspace. Een terugkerend beeld is de razendsnelle trip door een virtuele tunnel die de overgang van de reële naar de virtuele ruimte duidt. In dit hoofdstuk trek ik een vergelijking tussen de trip naar cyberspace en de tocht door het binnenste van het menselijk lichaam in medische documentaires. Ik laat zien hoe de tunnelrit een verwarring creëert tussen het virtuele en het reële, het binnenste en het buitenste, en aardse en buitenaardse ruimte. De ruimte – in cyberspace of in het menselijk lichaam – keert 'binnenstebuiten' en 'buitenstebinnen'.

De cyborg ontregelt niet alleen de ruimte, maar ook de tijd. In het zesde hoofdstuk, 'Terug naar de toekomst: de krommingen van de tijd', staat het geheugen van de cyborg centraal. Waar de cyborg in sciencefiction-films van de jaren tachtig en negentig beschikt over een geïmplanteed geheugen, helpt moderne computertechnologie in de hedendaagse sci-fi films om het individuele geheugen voor eeuwig te registreren. Hier onderzoek ik hoe in films als *Inception*, *Minority Report*, *Final Cut*, *2046* en *Eternal Sunshine of the Spotless Mind* het gedigitaliseerde geheugen in beeld komt. Dit gebeurt op twee manieren: in spectaculaire beelden of in gefragmenteerde verhaallijnen. In beide gevallen leidt digitale technologie tot het besef dat in het menselijke geheugen verleden, heden en toekomst onlosmakelijk met elkaar verknoot zijn.

Het zevende hoofdstuk, 'Draagbare technologie: cybercouture en technomode', verlaat het terrein van de sciencefiction. Hier onderzoek ik het relatief nieuwe gebied van de technomode. In de mode- en textielindustrie wordt veel geëxperimenteerd met de ontwikkeling van technomode, bijvoorbeeld katoenvezels die elektriciteit geleiden of kleding waarin koperen kabels en een minicomputer zijn verwerkt om muziek te maken. De ontwikkelingen in de textielindustrie en in de haute couture worden aangeduid als 'wearable technology' of 'fashionable technology'; 'draagbare' of 'modieuze' technologie. Sommige kunstenaars en ontwerpers denken dat door draagbare technologie kleding in de toekomst nog meer dan nu al het geval is, een vorm van zelfexpressie en communicatie wordt. Wij gaan er in elk geval in het dagelijkse leven meer als cyborgs uitzien, zoals we in dit plaatje zien van de modejournaliste Aynouk Tan die een emotionele catsuit van Philips draagt: als de drager jaloers is, slaat de kleding groen uit. Ik geloof niet dat ik dat zou willen, maar dit voorbeeld geeft aan dat de cyborgtechnologie het dagelijkse leven binnentreedt.

Figuur 1.4 | Aynouk Tan voelt de elektroden prikken in de emotionele catsuit die Philips heeft ontwikkeld.

Het achtste hoofdstuk, 'Haarloosheid: het maakbare lichaam', maakt een stap van beelden in de popcultuur naar het menselijk lichaam in de werkelijkheid. Dit hoofdstuk gaat de uitdagende stelling aan dat de mens steeds meer op een cyborg wil lijken. De cyborg heeft, net als de auto, de computer en de iPhone, geen haar. Beelden uit digitale kunst, reclame en sciencefictionfilm laten overduidelijk zien hoe het menselijk lichaam steeds verder onthaard raakt. Er ontstaat momenteel in rap tempo een taboe op lichaamsbeharings. Het eenentwintigste-eeuwse maakbare lichaam gaat meer op een robot, machine of cyborg lijken – zolang het maar een hard, glad en glanzend lichaam zonder haar is. Dit hoofdstuk onderzoekt hoe allerlei praktijken, zoals sport, fitness, digitale technologie, plastische chirurgie, en zelfs pornografie, bijdragen aan een nieuw, haarloos, schoonheidsideaal van een perfect en maakbaar lichaam. Haarloosheid is een teken van een gewenste versmelting met technologie: het lichaam wordt strak & sterk en glad & glanzend als dat van een cyborg. Het lijkt de mannelijke cyborg van Thierry Mugler wel.

In het negende en laatste hoofdstuk 'De droom van een cyborg' kom ik terug op de cyborg als boegbeeld van de maakbare mens. Betekent de veelvuldige verbeelding van de cyborg in film en populaire cultuur dat het in dertig jaar tijd van een angstbeeld is veranderd in een ideaal? Wat zegt het over de samenleving, of over ons mensen, als wij de cyborg een aantrekkelijk toekomstbeeld vinden? Of liggen de zaken toch wat ingewikkelder en is er sprake van een fundamentele ambivalentie? Feit blijft dat mensen in de eenentwintigste eeuw graag hun lot in eigen handen nemen door intieme relaties aan te gaan met de technologie die hen omringt. De technologische verbeelding stimuleert mannen en vrouwen om zich als een cyborg vorm te geven, niet alleen in populaire cultuur, maar ook in het alledaagse leven. Dat roept vragen op over de status van het lichaam

HOOFDSTUK 1

en over de identiteit. En uiteindelijk roept het de ultieme vraag op over onze eigen sterfelijkheid.

EEN BOEK SCHRIJFT ZICH NIET ALLEEN

Voor het tot stand komen van *Ik, cyborg* heb ik onontbeerlijke hulp gehad van onderzoeksassistente Sanne van der Beek, die mij enorm geholpen heeft bij de eerste fase van het boek. Graag bedank ik de student-assistenten Saskia Boer en Karlijn Slegers voor hun hulp bij correctie van de tekst; hopelijk werden hun vierkante ogen bij het corrigeren van de punten en komma's enigszins gecompenseerd door het zoeken naar illustraties, bruikbare filmpjes en hyperlinks voor de e-bookversie. Robert Bockstart ben ik erkentelijk voor het leggen van contact met uitgeverij Eburon. Wiebe de Jager is een inspirerende uitgever die mij overtuigde dat voor *Ik, cyborg* vorm en inhoud op innovatieve wijze moesten samenvallen in een gelijktijdige uitgave van papieren boek en digitaal e-book met de nodige links en QR's.

Het onderzoek voor dit boek heeft zich over jaren heen verspreid. Delen van sommige hoofdstukken zijn in de afgelopen jaren in Engelse of Nederlandse artikelen gepubliceerd (deze zijn grotendeels te vinden op mijn website www.annekesmelik.nl). Alle stukken zijn grondig herzien en aangevuld met nieuw materiaal en met nieuwe hoofdstukken. Ik ben de Radboud Universiteit Nijmegen dankbaar voor het beschikbaar stellen van een onderzoeksverlof om dit boek te kunnen afmaken. Graag bedank ik de onderzoekers van de afdeling Algemene Cultuurwetenschappen voor de stimulerende discussies over de meest uiteenlopende onderwerpen. Vooral Liedeke Plate, Vincent Meelberg en Martijn Stevens hebben bijgedragen aan de aanscherping en verdieping van mijn ideeën. Edwin van Meerkerk bedank ik voor de tip van de titel van dit boek.

Gedurende vele jaren hebben studenten enthousiast materiaal aangedragen voor interessante films, videoclip, reclames en modefoto's. Ik kan niet alle namen noemen, maar wil graag de volgende studenten bedanken voor hun welkome bijdragen aan mijn onderzoek: Sanne van der Beek, Saskia Boer, Gert Jan Bosgra, Daniëlle Bruggeman, Teun Dubbelman, Maarten Michielse, Julia Nestler, Tessel Peperkamp, Jasper Sluijs en Lianne Toussaint.

Een interview met Donna Haraway in april 2011 heeft mij niet alleen gestimuleerd om dit boek te schrijven, maar heeft mij ook geholpen om richting te geven aan mijn onderzoek. Ik ben haar dankbaar voor haar erudiete werk en warme vriendschap. Voor mijn inzicht in mode ben ik dank verschuldigd aan José Teunissen, lector modetheorie bij het modelectoraat van ArtEZ in Arnhem. Voor het hoofdstuk over cybercouture heb ik kunnen profiteren van gesprekken met Anastasia Charbin van Lectra

in Parijs, professor Olivier Assouly van het Institut Français de la Mode in Parijs, professor Marie O'Mahony van de University of Technology in Sidney, Piem Wirtz van het centrum voor kunst- en mediatechnologie V2_ in Rotterdam en modeontwerpster Pauline van Dongen. Alle gesprekken vonden plaats in de periode van april tot juli 2011.

Graag wil ik Sanne van der Beek, Saskia Boer, Daniëlle Bruggeman, Bernadette van Dijck, Marjan Slob, Jan Smelik en José Teunissen bedanken voor het meelesen en becommentariëren van (delen van) het manuscript. Het boek is er ongetwijfeld beter door geworden. Vooral ben ik Rosi Braidotti dankbaar die mij al vroeg op het spoor van de cyborg heeft gezet, en zonder wie het leven een stuk saaier zou zijn.

